

ФІЛОСОФІЯ. МЕТОДОЛОГІЯ НАУКИ

УДК 141.2:[17.034.3:165.132]

ДИСКУРСИВНА ЕТИКА КАРЛА-ОТТО АПЕЛЯ ЯК ТЕОРІЯ ОБҐРУНТОВАНОГО ПОРОЗУМІННЯ

Анна-Марія Лучак

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра філософії
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна,
e-mail: am.luchak@gmail.com*

Досліджено історичні та соціальні передумови виникнення етики дискурсу як етики порозуміння. Здійснено історико-філософський аналіз даної концепції, а також розглянуто її основні положення в контексті сучасних процесів глобалізації та становлення інформаційного суспільства. Обґрунтовано, що дискурсивна етика здатна виконувати функцію продукування етичних орієнтирів у сучасних нарративних практиках.

Ключові слова: дискурсивна етика, дискурс, комунікація, консенсус, взаєморозуміння, раціональність.

Глобалізація є панівним метанаративом соціального поступу з другої половини ХХ століття. Серед головних її рис варто виділити такі як інтерактивність, багатовекторність та некерованість. Інтерактивність глобалізаційних тенденцій визначається прийняттям світом парадигми сфери відкритості, створення потужних інформаційних мереж цифрового соціального капіталу задля пізнання, взаємопідтримки та досягнення спільного блага. Багатовекторність втілюється у макронаративах, де світоглядні перспективи панівної культурної традиції стають визначальними у формуванні мікронаративів. Саме мікронаративи зумовлюють хаотичність глобалізації. У світі, де утвердження засадничих вартостей гуманізму визнано головною підставою соціального благополуччя, часто відбуваються зіткнення різного рівня ідентичностей. Так, Україна також потрапила під вплив глобальних тенденцій. Однак в нашому ментальному просторі вони втілилися у двох кардинально протилежних течіях модернізації суспільств (макронаративах): європеїзації та експансії «російського світу». Європеїзація означає входження України у відкритий дискурс демократичних свобод та сферу вільної ринкової економіки, «російський світ» – закріплення у замкненому дискурсі консервативних патріархальних спільнот та прийняття Російської Федерації як опікуна у всіх сферах взаємодії зі зовнішнім світом. Перебуваючи у силовому полі цих двох макронаративів, знесилена економічною кризою й інформаційною війною, Україна є морально дезорганізованою. Тобто, макронаративи національної ідентичності та соціальних вартостей так і не було сформовано.

Формування та розповсюдження нарративних практик здійснюється через інтерсуб'єктивну взаємодію. Е. Гіденс у своїх дослідженнях звернув увагу на вплив засобів комунікації на глобалізацію. Швидкі комунікативні схеми додають інтенсивності процесу об'єднання світу, проте, якщо для американського соціолога актуальними були прощання з телеграфом та перехід до супутникових технологій, то сьогодні головну роль медіуму комунікації відіграють соціальні Інтернет-мережі. Facebook втілює в собі ідеали відкритості американського дискурсу, динамізував процеси поширення мікронаративів в інтерсуб'єктивній взаємодії користувачів соціальної мережі. Чимало українців також

використовують цю платформу для самовираження та репрезентації власної громадянської позиції (свідченням чого є Революція гідності).

Потенціал соціальних Інтернет-мереж у процесах мирної інтеграції суспільств є невичерпним, але щоб досягти його максимальної продуктивності необхідно розробити методологію соцмережевого дискурсу. Регулювати таку взаємодію повинні моральні орієнтири. Етика обов'язку, яка була актуальною для індустріального суспільства, в епоху інформації та мереж потребує переосмислення та обґрунтування головних моральних принципів.

Етика дискурсу виникає в 70-х рр. ХХ ст. поряд з регулятивною етикою І. Канта. Після завершення Другої світової війни та на початку об'єднання Європи необхідні були не імперативи, а обґрунтування необхідності моральних норм як таких. Німецький філософ Карл-Отто Апель розробляє трансцендентальну прагматику, яка повинна утвердити примат практичного розуму над теоретичним, а етика дискурсу (як її вагома складова) надати засадниче пояснення необхідності моралі.

Дискурсивна етика К.-О. Апеля постулює усвідомлення відповідальності та досягнення консенсусу через комунікацію. В інформаційному світі соціальнозначуща взаємодія відбувається через соціально-комунікативні Інтернет-мережі, що, власне, і є аргументом на користь актуальності концепції К.-О. Апеля.

До проблематики комунікативного консенсусу звертається чимало дослідників, зокрема в українському академічному дискурсі це А. Єрмоленко [7], Ф. Бацевич [5], С. Мамчак [10] та інші. Проте, кіберпростір як нова платформа інтерсуб'єктивної взаємодії, вимагає переосмислення основних концептів трансцендентальної прагматики.

Мета статті – проаналізувати становлення, розвиток та зміст концепту дискурсивної етики у філософській спадщині Карла-Отто Апеля в контексті значущості для соцмережевої комунікації.

К.-О. Апель у праці «Трансформація філософії» (1976) пропонує такі програмні тези нової філософії: 1) на противагу панівній логіці науки, будь-яка філософська теорія науки повинна відповісти на поставлене І. Кантом питання про трансцендентальні умови можливості та значущості науки; 2) на це питання не може бути дано відповіді через повернення до кантівської філософії трансцендентальної свідомості; відповідь на це питання можлива завдяки розумінню трансцендентальної значущості мови, а отже й мовленнєвого спілкування [3].

У 60–70-ті рр. ХХ століття К.-О. Апель починає досліджувати етику та питання етичного обґрунтування трансцендентальної прагматики, а також засади власне етики. У вище згаданій праці автор наголошує на необхідності та можливості «засадничого обґрунтування» теоретичної та практичної філософії, а також наголошує, що його може дати тільки трансцендентальна прагматика. Деонтологічна етика принципів або етика переконання І. Канта, яка опирається на людське раціо, не може бути орієнтиром у сучасному динамічному суспільстві, оскільки навіть якщо індивід дотримується вимог свого сумління, він не може відповідати за дії інших членів спільноти.

К.-О. Апель вбачає в трансцендентальній єдності аперцепції І. Канта ідею трансцендентальної комунікативної спільноти. Однак, оскільки класик німецької філософії стояв на позиціях методичного соліпсизму, така спільнота репрезентувалася в його філософії поняттям «трансцендентального суб'єкта». Для утвердження категоричного імператива, на думку К.-О. Апеля, потрібно помислити не чистого автономного суб'єкта, а комунікативну спільноту.

В індустріальному суспільстві панувала етика індивідуалізму, приватної ініціативи та відповідальності, в яких М. Вебер та інші теоретики того часу вбачали рушійну силу прогресу західного суспільства. Проте, у першій половині ХХ ст. процес занепаду етичних норм та вартостей так поширився, що постало питання про можливість існування гуманістичних цінностей загалом. Концепція раціоналізації суспільства М. Вебера у своїй програмі повинна була охопити всі соціальні сфери, однак її практичне втілення виявилось відмінним від теоретичних висновків. Раціоналізація базується на основі принципу доповнюваності вільної від цінностей раціональності та ірраціонального вибору соціальних вартостей. Таким чином, суспільство повинне керуватися тільки принципами ціннісно-нейтральної раціональності, якими є, наприклад, принципи науки. Вибір моральних та ціннісних аксіом поведінки покладається на приватну сферу життя людини: кожний індивід мусить вибрати в ситуації відповідальності свого Бога [6, с. 57].

Однак, процеси деморалізації та нівелювання цінностей сьогодні стали настільки розповсюдженими, що доцільно звернути увагу й на ще один концепт етики М. Вебера – парадокс раціоналізації. Негативні соціальні тенденції спонукають до критичного осмислення можливості існування гуманістичних цінностей взагалі. Етика протестантизму, що зруйнувала традиційні норми та утвердила людський розум як граничне обґрунтування моралі, стимулювала розвиток технократичного суспільства та утилітаризації моралі [7, с. 22]. А. Єрмоленко зауважує, що в процесі модернізації в суспільстві здійснюється інституціоналізація субсистем цілерациональної діяльності, відокремлення від моральних цінностей. Наслідком цього є розмежування приватної моралі, права та політики, що й відорефлексувалось у веберівському парадоксі раціоналізації [7, с. 23].

К.-О. Апель у своїх дослідження підтримує ідею переосмислення раціональності, яку висловлював Г. Йонас: “ми повинні розпрощатися у цій кризовій ситуації індустріальних спільнот із сучасною ідеєю прогресу, притаманною європейському Новому часу” [8, с. 132]. Він обґрунтовує потребу в універсальній етиці як природну необхідність саме в епоху “єдиної планетарної цивілізації”, яка, на думку К.-О. Апеля, породжена технологічними наслідками науки.

Виникнення дискурсивної етики в руслі комунікативної філософії є відповіддю на вимогу часу. Монологічна етика І. Канта вичерпала себе в умовах активних соціальних перетворень. Надскладна система сучасного суспільства ускладнює й логіку прийняття рішень, адже передбачити можливі наслідки дій стає неможливо. К.-О. Апель звертає увагу на необхідність подолання методичного соліпсизму, який власне й був започаткований Р. Декартом та І. Кантом як етична парадигма західноєвропейської філософії. Відштовхуючись від філософії І. Канта, Апель зазначає, що в синтезі апперцепції Я, одночасно встановлюючи свій предмет і самого себе як мислячого суб’єкта, ідентифікується із «трансцендентальною комунікативною спільнотою». Без цього трансцендентальна передумова пізнання не може бути аргументом, а отримує статус неусвідомленого приватного переживання [7, с. 32].

Після двох світових війн змінилася форма ведення соціально значущої комунікації. Про це свідчить історико-соціологічний аналіз М. Вебера, який вперше говорить про раціоналізацію публічної сфери західного індустріального суспільства, та американський прагматизм-інструменталізм Дж. Дьюї. К.-О. Апель стверджує, що в наш час саме прагматизм-раціоналізм є основною філософією громадського життя західного індустріального суспільства [3]. Однак, ці два спрямування можуть раціоналізувати тільки технічну частину практики життєсвіту людини, тоді як їхні правила жодним чином не дають

змоги раціоналізувати вибір самих цілей, тобто не пропонують ніяких позитивних критеріїв стосовно них.

Комунікативна філософія розглядає життєсвіт людини як доповнення до комунікативної дії. Комунікативно-раціональна дія спрямована на раціональне досягнення порозуміння щодо загальних витлумачень світу й спрямування діяльності. Таке порозуміння можливе тільки на основі взаємовизнання. Як зазначає А. Єрмоленко, комунікативний принцип взаємності є етичним, адже раціональне взаєморозуміння між людьми немислиме без нормативного фундаменту їхнього взаємного визнання як розумних, суверенних і зрілих персон. Це і є підґрунтям морального ставлення людей один до одного [7, с. 33].

Проте, в умовах глобального взаємопроникнення світоглядів, життєвий світ людини стає неосяжним простором інформаційних потоків та хаотичних інтерсуб'єктивних інтеракцій. Моральні норми, якими керувалися спільноти в малих групах, виявляються недостатніми. К.-О. Апель поділяє такі норми за приналежністю: мікросфера (сім'я, шлюб), мезосфера (рівень національної політики) та макросфера (доля людства) [3]. Турбота про макросферу людських взаємовідносин, на жаль, не є обов'язком всіх членів спільноти, а насправді виявляється справою небагатьох. Вплив вчинків людини зазвичай локалізується на рівні мікросфери спільних життєвих інтересів людства і не екстраполюється на глобальний масштаб. Глобалізація кинула моральний виклик людству: вона поставила всі нації, раси та культури, без врахування специфічних групових моральних традицій, перед обличчям етичної проблематики. Вперше в історії люди практично повинні навчитися брати на себе солідарну відповідальність за наслідки своїх дій у планетарному масштабі [3]. Тобто, головною умовою реалізації цієї місії повинна стати інтерсуб'єктивність моральних норм, або, щонайменше, основного принципу етики відповідальності. Для побудови такої етики необхідним є філософське остаточне обґрунтування моралі та трансцендентально-прагматичне осмислення консенсуально-комунікативної, а отже, й етико-нормативної раціональності її норм.

У зв'язку з цим Карл-Отто Апель наголошує на ролі мови як трансцендентально-герменевтичного фактору. Аналізуючи мову в межах суб'єкт-суб'єктивних відносин, філософ трактує ці відношення "як інтерсуб'єктивну комунікацію, яка в принципі не може бути зведена до мовної передачі інформації... Мова постає в цьому контексті не лише механізмом об'єктивної інформації та експресивним засобом, але й медіатором розуміння" [2, с. 63]. Феномен мови в комунікативній філософії інтерпретується не лише як знакова система, але й як трансцендентальна, ідеальна величина, яка є конститутивною для людського буття та світосприйняття. Найважливішим у цьому питанні є комунікативна функція мови. Зокрема, Вольфганг Кульман зазначає: "Тепер виявляється, що важливим результатом розумно інтерпретованої теорії мовленнєвих актів є не лише функція репрезентації – одна з багатьох можливих і цілком рівноправних функцій мови, але й те, що використання пропозицій в констатаціях і висування претензій на істинність для висловлювань стають можливими передусім через використання мовленнєвих феноменів, які традиційно вважалися насправді комунікативними. Репрезентативна функція мови, яка традиційно абсолютизувалась, обмежуючи комунікативну функцію, в дійсності є залежною від неї. Досягнення взаєморозуміння кимось стосовно чогось за допомогою мови є універсальним моментом. Репрезентація чогось у висловлюваннях є окремим випадком використання мови, який стає можливим завдяки всезагальній структурі мовленнєвої системи взаєморозуміння" [2, с. 14].

Комунікативна філософія К.-О. Апеля спирається на трансцендентальну (ідеальну) мовленнєву прагматику, беручи за вихідний пункт філософування повсякденне мовне

спілкування. Власне поняття трансцендентальної комунікації відображає універсальний досвід людства, усуває все часткове, що існує в реальній комунікації. Трансцендентальна комунікація не походить від реальної, а є її регуляторним принципом. Мовленнєво-комунікативна діяльність є конститутивною як щодо цілераціональної діяльності, так і щодо пізнання об'єктивного світу. Тому можливим стає шлях до абсолютно «чистої», «ідеальної» комунікативності або «чистої» інтерсуб'єктивності [3]. Така ідеальна комунікація повинна керуватися певними раціональними та моральними нормами, втіленням яких є дискурсивна етика. Дана теорія постає в руслі комунікативної філософії як методологія, яка застосовується до будь-яких типів мовленнєвої інтерсуб'єктивної взаємодії.

Дискурс – це раціональне обґрунтування моральних засад залучення Іншого до взаєморозуміння і взаємодії. А. Єрмоленко вважає, що дискурс не є чимось протилежним життєвому світу, оскільки в ньому діє не принцип «волі до влади», як у стратегічній дії, а принцип «волі до взаємності», що є основою комунікативної дії, тобто життєвого світу, а отже і основою толерантності [7, с. 47]. Дискурс також є формою раціоналізованого життєвого світу, який забезпечує легітимацію моральних норм на основі інституціоналізації як суспільної мета інституції [7, с. 48].

Вектор дискурсивної етики спрямовано на обґрунтування істинних соціальних та моральних норм. Вона застосовується до практичного дискурсу, де аргументація змістових норм відбувається залежно від ситуації і для чого вони в ній потрібні. Основний принцип дискурсивної етики певною мірою делегує обґрунтування змістових норм, які належать до актуальної ситуації, до відповідного практичного дискурсу [7, с. 71].

К.-О. Апель розуміє етику дискурсу як етику двох рівнів:

1) суто формально-процедурного принципу аргументованого утворення консенсусу в теоретичних та практичних дискурсах, який може сягати філософського (остаточного) обґрунтування;

2) усього іншого, тобто всіх віднесених до змісту тез щодо обґрунтування і, відповідно, легітимації норм, так само як і всіх теоретичних підходів, які при цьому передбачаються, що повинно бути делеговано на практичний дискурс [1, с. 241].

Для застосування дискурсивної етики необхідні трансцендентально-рефлексивні свідчення рівноправності та солідарної відповідальності потенційних дискурсивних партнерів. Універсалізація взаємності повинна комунікативно реалізовуватися шляхом дискурсивного утворення консенсусу, однак, зауважує К.-О. Апель, консенсус учасників дискурсу в жодному разі не може і не повинен прирівнюватися до консенсусу всіх причетних, адже принаймні інтереси наступних поколінь також завжди повинні бути належним чином представлені [1, с. 241]. Філософ вважає, якщо прийняти цей постулат утворення консенсусу як регулятивну ідею для політичної інституціоналізації практичного дискурсу, можна розглядати його і як формальний принцип етики демократії.

Дискурсивна етика не визнає пріоритету максимізації користі, навіть якщо це максимізація спільної користі, у відношенні до всіх членів спільноти необмеженої комунікації. Тобто дискурсивна етика як етика відповідальності вже не може відділяти деонтичну неспростовність належного від теоретичних знань людей як це робив І. Кант: відділяти від знання прямих та побічних наслідків дій і строго виконання норм дії [1, с. 242]. Для цього їй необхідно не тільки з'ясувати у площині практичного дискурсу інтереси всіх причетних, але й доносити до них або до їх представників знання про очікувані результати та побічні наслідки виконання обґрунтованих норм. Раціональне обґрунтування є фалібільним та таким, що піддається коригуванню. Принцип фалібільності передбачає максимальне врахування того, що людський розум може помилятися, а відтак обґрунтування норм ніколи

не може бути остаточним. Тільки таким чином при оцінці ситуації буде братися до уваги можливість зміни умов функціонування норм. Тобто спільнота аргументації за наявності ідеальних умов дискурсу придатна до поступового, але ніколи не остаточного утворення консенсусу щодо домагання дійсності [1, с. 242].

Список використаної літератури

1. *Апель К.-О.* Дискурс і відповідальність: проблема переходу до постконвенціональної моралі / Карл-Отто Апель. – К.: Дух і Літера, 2009. – 430 с.
2. *Апель К.-О.* Понятие первичной взаимответственности как предпосылка планетарной макроэтики / Карл-Отто Апель // *Философия без границ: сб. ст.: в 2 ч. Ч. 1.* — М.: Издатель Воробьев А. В., 2001. — С. 47—67.
3. *Апель К.-О.* Трансформация философии [Электронный ресурс] / Карл-Отто Апель. – Режим доступа: http://polbu.ru/appel_philotransform/
4. *Апель К.-О.* Трансцендентально-герменевтическое понятие языка [Электронный ресурс] / Карл-Отто Апель. – Режим доступа: http://society.polbu.ru/appel_philotransform/ch26_i.html
5. *Бацевич Ф.С.* Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень: [підручник] / Флорій Бацевич. – К.: Видавничий центр «Академія», 2011. – 240 с.
6. *Вебер М.* Политика как призвание и профессия / М. Вебер // *Избранные произведения: пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко.*– М.: Прогресс, 1990. –С. 644–706.
7. *Єрмоленко А.М.* Комуникативна практична філософія /Анатолій Єрмоленко. – К.: Лібра, 1999. – 488 с.
8. *Йонас Г.* Принцип ответственности. Опыт этики для технологической цивилизации / Ганс Йонас ; пер. с нем. И.И. Маханькова. — М.: Абрис-пресс, 2004. — 480 с.
9. *Куплін В.М.* До архітекtonіки трансцендентальної семіотики Карла-Отто Апеля [Електронний ресурс] / В.М. Куплін. – Режим доступа: <http://multiversum.com.ua/?p=2644>
10. *Мамчак С.* Супранациональне розширення громадянської солідарності як основа інклюзивного формування публічності (аналіз ідей Ю. Габермаса) [Електронний ресурс] / Сніжана Мамчак. – Режим доступа: <http://vlp.com.ua/node/12385>

Стаття надійшла до редколегії 15.06.2015

Прийнята до друку 01.07.2015

KARL-OTTO APEL'S DISCOURSE ETHICS AS THE THEORY OF REASONABLE MUTUAL UNDERSTANDING

Anna-Maria Luchak

*Ivan Franko National University of Lviv
Institute of philosophy, department of philosophy,
Universytetska str, 1, Lviv, 79000, Ukraine,
e-mail: am.luchak@gmail.com*

The author studies historical and social background of the discourse ethics as theory of mutual understanding. The article highlights historical and philosophical analysis of this concept and its main provisions are considered in the context of contemporary processes of globalization and in the information society. It is proved that discourse ethics is able to perform the function of producing ethical guidelines in modern narrative practices.

Key words: discourse ethics, discourse, communication, consensus, mutual understanding, rationality.

ДИСКУРСИВНАЯ ЭТИКА КАРЛА-ОТТО АПЕЛЯ КАК ТЕОРИЯ ОБОСНОВАННОГО ПОНИМАНИЯ

Лучак Анна-Мария

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
философский факультет, кафедра философии,
ул. Университетская, 1, 79000, г. Львов, Украина,
e-mail: am.luchak@gmail.com*

Исследовано исторические и социальные предпосылки возникновения этики дискурса как этики понимания. Осуществлено историко-философский анализ данной концепции, а также рассмотрены ее основные положения в контексте современных процессов глобализации и становления информационного общества. Обосновано, что дискурсивная этика способна выполнять функцию выработки этических ориентиров в современных нарративных практиках.

Ключевые слова: дискурсивная этика, дискурс, коммуникация, консенсус, взаимопонимание, рациональность.